

INHOUD

Kaarten 10
Voorwoord 17

DEEL EEN

PAPYRUS, POTSCHERF, PERKAMENT

1 In Egypte 25
2 De woorden 54
3 Graven, gissen... 87
4 Klassieke Joden? 124

DEEL TWEE

MOZAÏEKEN, PERKAMENT, PAPIER

5 De menora en het kruis 223
6 Onder gelovigen 287
7 De vrouwen van Asjkenaz 359
8 Beproevingen 400
9 Van de ene ballingschap in de andere 452

Tijdbalk 506
Noten 513
Bibliografie 537
Illustratieverantwoording 549
Dankwoord 553
Register 557

VOORWOORD

Ik kan niet zeggen dat ik niet gewaarschuwd was. ‘Mijn zoon,’ vermaant de sombere, wijze Prediker, ‘er komt geen einde aan het aantal boeken dat geschreven wordt, en veel lezen mat het lichaam af.’ Iedereen die zich aan de Joodse geschiedenis waagt, moet zich wel geïntimideerd voelen door de immense bergketens van geleerde boeken die achter hem oprijzen. Desalniettemin stemde ik toe een geschiedenis van de Joden af te maken die onvoltooid was gebleven na de dood van Cecil Roth, die zijn hele leven aan dat onderwerp had gewijd. In die tijd werkte ik aan een boek over de Rothschilds en Palestina. Samen met mijn vriend en collega aan Cambridge University, Nicholas de Lange, een wetenschapper gespecialiseerd in Joodse filosofie uit de late Oudheid en de vertaler van Amos Oz, had ik mezelf ten koste van de studenten onderwezen in de Joodse geschiedenis van na de Bijbelse tijd door middel van een informele werkgroep die in mijn werkkamer in Christ’s College werd gehouden. Na het avondeten passeerden de schriftgeleerden, valse messiasen, dichters en opruiers een paar uur lang de revue in ons kleine gezelschap, terwijl we moppen en wijn tapten, walnoten kraakten en de Joodse woorden indronken.

Maar Nicholas en ik hadden de bijeenkomsten om een serieuzere reden georganiseerd. Het leek of er buiten de rabbinica geen andere plek was waar geschiedenis- of literatuurstudenten bijeen konden komen om de Joodse cultuur te bespreken, en dat bewees al dat het onderwerp uit de wetenschappelijke belangstelling was geraakt. Te-

gen de tijd dat mij gevraagd werd het werk van Roth te voltooiën, waren er andere dringende redenen waarom het wenselijk was een verband te leggen tussen de geschiedenis van de Joden en die van de rest van de wereld. Het was 1973. De Arabisch-Israëlische Jom Kipoer-oorlog had net plaatsgevonden. Al was het opnieuw een militair succes voor Israël, de stemming was niet euforisch, zoals zeven jaar eerder na de Zesdaagse Oorlog, maar juist nuchter. Het laatste conflict was een dubbeltje op zijn kant geweest, vooral tijdens de brutale Egyptische aanval over het Suezkanaal de Sinaï in. Het tij keerde; iets wat zeker had geleken was dat niet meer. De daaropvolgende jaren stond de Joodse geschiedschrijving van beide uiteinden van de millennialange chronologie uitermate kritisch tegenover triomfalisme. De Bijbelse archeologie nam een radicale, sceptische wending. Er kwamen pijnlijke waarheden aan het licht over alles wat er in 1948 tussen de Joden en de Palestijnen was gebeurd. De realiteit van de langdurige bezetting en de confrontatie met de eerste intifada begonnen door te dringen. Het werd onmogelijk om met niet-Joden over Joodse geschiedenis te praten zonder dat het onderwerp overstemd raakte door het Israëlisch-Palestijnse conflict. En bovendien hing over alles nog de rook van de crematoria, als een tragische lijkwade. De ongekende omvang van die catastrofe leek om stilzwijgen voor de gruwelijkheid ervan te vragen, zowel van Joden als van niet-Joden.

Maar stilzwijgen is geen optie voor een historicus, hoe groot de consequenties van het verbreken van dat zwijgen ook zijn. Door voor een breed publiek een geschiedenis te schrijven die veel nadruk legde op gedeelde ervaring en niet alleen maar over vervolging en massamoord ging, meende ik als gesprekspartner te kunnen optreden en lezers (en makers van geschiedenisyllabi) ervan te overtuigen dat geen historisch verslag van welke plaats of periode ook compleet is zonder de Joodse geschiedenis, en dat die heel wat meer omvat dan pogroms en rabbinica: een kroniek bevolkt door slachtoffers van weleer en veroveraars van nu.

Met dat instinct ben ik opgegroeid. Mijn vader was evenzeer bezeten van de Joodse als van de Britse geschiedenis en vond dat ze bij elkaar hoorden. Op sommige dagen nam hij het roer van een bootje op de Theems, tufte tussen Datchet en Old Windsor, met een mandje

aardbeien, scones en een pot jam, en praatte het ene moment over Disraeli alsof hij hem persoonlijk had gekend ('Gedoopt? Wat maakt dat nou uit?') en het volgende over de zeventiende-eeuwse valse messias Sjabtai Tsvi, die mijn vader (en de Schama's van weleer) natuúrlijk hadden doorzien. ('Wat een *mamzer!* [bastaard]') Wie begreep de Joden goed? Walter Scott of George Eliot, de karikaturiserende Dickens van *Oliver Twist* of de sentimentele Dickens van *Onze wederzijdse vriend?* We legden aan onder de wilgen om met het leed van Shylock te worstelen. Ik heb ook van mijn ouders het idee geërfd dat het Oude Testament de eerste geschreven geschiedenis was, en dat het ondanks alle poëtische uitwassen van wonderen het geschrift was van slavernij en bevrijding, van koninklijke hybris en kinderlijke rebellie, van belegeringen en vernietigingen, van het geven van wetten en het breken van wetten: de meetlat waarlangs elke volgende geschiedenis zou worden gelegd. Als mijn vader die geschiedenis had geschreven, zou ze 'Van Mozes tot Magna Charta' hebben geheeten. Maar hij schreef haar niet.

En ik ook niet – niet in 1973. Ik heb het wel geprobeerd, in de voetsporen van Cecil Roth, maar om wat voor reden dan ook kreeg ik het niet voor elkaar. En toen ging ik veertig jaar zwerven, niet door de woestijn maar naar streken ver van mijn Joodse achtergrond, naar Nederland en South Carolina, Skara Brae en het jakobijnse Parijs. Maar al die tijd bleven de verhaallijnen van de geschiedenis die ik had kunnen vertellen vaag in mijn gedachten en mijn herinnering hangen, als familieleden die vriendelijk maar dringend aan mijn mouw trekken op huwelijken of begrafenissen (wat ze soms echt doen). Onderschat nooit de macht van een Joodse tante en al zeker niet het stille, geduldige verwijt van een moeder.

Dus toen Adam Kemp van de BBC in 2009 een vergadering belegde om te praten over een nieuwe documentaireserie 'die je geweldig of vreselijk zult vinden', wist ik op de een of andere manier nog voor hij uitgesproken was wat er in het verschiep lag. Ik had, moet ik toegeven, heel even een Jonareactie. Een stem in mij zei: 'Vlucht naar Jafo en neem het eerste schip naar Tarsis.' Maar wat was Jona daar destijds mee opgeschoten? Ik pakte dus het project aan dat ik tientallen jaren geleden had laten vallen, met veel dankbaarheid en veel schroom. Deze keer zou het verhaal de overtuigingskracht van televi-

sie achter zich hebben, en via twee media, schrijven en filmen, die organisch verbonden zouden zijn maar niet identiek, hoopte ik een brug te slaan tussen een Joods en een niet-Joods publiek, iets wat me veertig jaar geleden niet gelukt was.

Ondanks de onmetelijke uitdaging (drieduizend jaar geschiedenis in vijf uur televisie en twee boeken) was en is dit nog steeds een werk van liefde. Ik was nauwelijks opgewassen tegen de taak om deze geschiedenis te vertellen, maar toch doe ik dat met plezier, niet in de laatste plaats omdat het visuele en tekstuele bronnenmateriaal de afgelopen decennia zo veranderd is. Archeologische vondsten, met name inscripties uit de Bijbelse periode, hebben een heel nieuw inzicht gegeven in de manier waarop de Bijbel, die erfgoed zou worden voor een groot deel van de wereld, tot stand kwam. Er zijn mozaïeken ontdekt in alle uithoeken van de Joodse wereld die ons een volledig ander beeld geven van wat een synagoge was en wat de Joodse eredienst behelsde, maar ook laten zien hoeveel die godsdienst in haar verschijningsvormen gemeen had met de heidense religies en het vroege christendom. Zonder het verhaal tot zoetgevooisde vroomheid te kneden en zonder de vele smarten te bagatelliseren die het met tranen hebben bevekt, is de geschiedenis die zich ontvouwt er een van de heroïek van het dagelijks leven, maar ook van de grote tragedies. Dit boek en de televisiefilms zitten vol kleine openbaringen die samen een cultuur vormen, het prozaïsche naast het poëtische: een kindertekeningetje in een Hebreeuws oefenboek uit het middeleeuwse Caïro; strijdende katten en muizen in een weelderig geïllustreerde bijbel uit Spanje; de aangrijpend schamele bruidsschat van een Egyptisch slavinetje uit de vijfde eeuw v.C. dat trouwde met een plaatselijke Joodse tempeldienaar; de ergernis van een zwetende onderofficier in een hooggelegen fort dat door de Babyloniërs wordt ingesloten; de klaaglijke priesterlijke zegening die in archaisch Hebreeuws op een piepkleine zilveren amulet uit het rijk van koning Josia is gegraveerd.

Dit is het kleingoed van dagelijkse ervaringen. Maar de Joodse geschiedenis is allesbehalve alledaags geweest. Wat de Joden hebben meegemaakt en op de een of andere manier hebben kunnen vertellen, is de meest intense versie uit de menselijke geschiedenis van tegenslagen die andere volkeren ook hebben doorstaan; het ver-

haal van een cultuur die zich voortdurend tegen vernietiging heeft verzet, van de heropbouw van huizen en woonplaatsen, van het schrijven van het proza en de poëzie van het leven tussen een lange reeks ontwortelingen en aanvallen door. Dat is wat dit verhaal zowel persoonlijk als universeel maakt: de gedeelde erfenis van Joden en niet-Joden, een verslag van onze gemeenschappelijke menselijkheid. In al zijn pracht en ellende, met veelvuldige beproevingen en oneindige creativiteit, blijft het verhaal dat hier volgt in veel opzichten een van de grote wonderen van de wereld.

DEEL EEN

**PAPYRUS,
POTSCHERF,
PERKAMENT**

IN EGYPTE

In den beginne – niet het verbeelde begin van patriarchen en profeten, en zeker niet het begin van het hele universum, maar simpelweg het gedocumenteerde begin van de gewone Joden – in dien beginne dus, maakten een vader en een moeder zich zorgen om hun zoon.

Die zoon, een jonge soldaat, werd Sjloman genoemd, een Aramese versie van mijn Hebreeuwse naam, Sjlomo. Zijn vader heette Osea, wat weer de tweede voornaam van mijn *abba* was.¹ Dit speelde tweeënhalve millennium geleden, in 475 v.C., het tiende jaar van de heerschappij van Xerxes, de Achaemenidische koning van Perzië die in Griekenland weliswaar forse verliezen had geleden, maar nog steeds de macht had in Egypte, waar Sjloman en Osea woonden. Xerxes zou nog een tiental jaren op de troon zitten voordat hij werd vermoord door de officier die hij het meest vertrouwde, Artabanus de Hyrcaniër, die zich daarbij door een eunuch liet helpen. Jezus van Nazaret zou nog een half millennium op zich laten wachten. Als we de verschillende schrijvers van de Hebreeuwse Bijbel moeten geloven, was het achthonderd jaar geleden dat Mozes de geknechte Israëlieten uit Egypte naar de woestijn had geleid, waar ze, in het bezit van wetten die rechtstreeks door JHWH waren geopenbaard – geschreven met zijn eigen vinger – ondanks terugkerende neigingen tot afgoderij en een hang naar vele andere goden, veranderden in iets wat op Joden lijkt.

De exodus uit de overstromingsvallei van de Nijl, het einde van de slavernij in den vreemde, werd door de Bijbelschrijvers voorgesteld

als een voorwaarde om volwaardig Israëliet te worden. Ze stelden zich de reis voor als een klim, zowel topografisch als moreel. Het was op de stenige hoge plekken, tussenstations naar de hemel, dat יהוה – zoals Jahweh geschreven wordt – zich had geopenbaard (of althans zijn rug had getoond), zodat Mozes' gezicht verhit glom van de weerkaatste straling. Vanaf het begin (zowel in de Bijbelse als in de archeologische versie) werden de Joden in heuvelland gevormd. In het Hebreeuws heet emigreren naar Israël nog steeds *alia*, opgang. Op een lage riviervlakte was Jeruzalem ondenkbaar. Rivieren waren troebel en vol verleiding; de zee was nog erger, boordevol geschubde monsters. Kustbewoners en zeevaarders (zoals de Feniciërs en de Grieken) waren verachtelijke lieden, onbetrouwbaar, bijgelovig en onrein. Terugkeren naar Egypte was daarom in de ogen van degenen voor wie de exodus het echte begin was van al wat Joods is, een val, een afdaling naar schaamteloze afgodenverering. De profeten Ezechiël en Jeremia – de laatste ook toen hij zelf naar Egypte was gegaan – hadden gewaarschuwd voor deze terugval, deze 'ontjoodsing'. Jeremia wees degenen die zwichtten erop: 'Jullie naam zal als een vloek worden gebruikt, jullie zullen worden bespot en ontzetting wekken.'

Niettemin weigerden de Israëlieten, niet voor het eerst of het laatst, te gehoorzamen en draafden ze in drommen terug naar Egypte. En waarom ook niet, nadat het noordelijke koninkrijk Israël in 721 v.C. door de Assyriërs was verpletterd, en een eeuw later het koninkrijk Juda door de Babyloniërs eveneens was vermorzeld? Al deze tegenslagen konden, en werden, door de schrijvers van de Bijbelverhalen geïnterpreteerd als יהוה's afstraffing van afvalligheid. Maar de Joden die de klappen kregen zou je de gedachte 'aan Hem hebben we niet veel gehad' wel kunnen vergeven. Zo'n 30 000 rammen en ooien voor Pesach in de Tempel geofferd door koning Josia; massaal kleding verscheurd als berouwvolle boetedoening voor het koketteren met valse goden; maar geen enkele hulp om de helse veroveraars uit Mesopotamië af te weren, met hun krullen en hun panters en hun ontelbare gelederen boogschutters en speerwerpers.

De Israëlieten daalden dus van de leeuwkleurige heuvels van Juda af naar het overstromingsland Egypte, naar Tachpanches in de delta en Memfis halverwege in zuidelijke richting, en vooral naar Patros, het zuidelijke land. Toen de Perzen in 525 v.C. arriveerden, behandel-

den ze de Israëlieten meestal niet als slaven maar als eigenaren, en vooral als geharde beroepssoldaten die je, net als de Arameeërs, Kaspiërs of Karische Grieken afkomstig van de westkust van Anatolië, kon inzetten om Egyptische opstanden tegen Perzië te onderdrukken. Ze zouden ook de roerige zuidgrens met Nubisch Afrika bewaken.

Sjloman, de zoon van Osea, was een van die jongemannen, een huursoldaat – een mens moet tenslotte zijn brood verdienen – die in het zuiden was gelegerd, helemaal in het garnizoen van het Judese peloton, op het eiland Elephantine, iets stroomafwaarts van de eerste Nijlcataract. Misschien was hij aangesteld om karavanen te escorteren, als bewaker van de cijns van olifantsslagtanden, ebbenhout en Ethiopische jongens die de farao in Nubië had geheven en die werd gestuurd nu naar de Perzische gouverneur die zijn plaats bezette.

De vader, Osea, schreef vanuit Migdol, waarschijnlijk aan de oostelijke tak van de Nijldelta, waar Sjloman eerder gelegerd was geweest. Zijn brief, die vijfhonderd riviermijlen zuidwaarts was gestuurd om de komst van de jonge soldaat op Elephantine af te wachten, was geschreven in het Aramees, de voertaal van de streek en het hele rijk, op een vel geperst papyrusriet. Dit materiaal was dan misschien flodderig, maar papyrus vergaat heel langzaam. Als de inkt uit het licht wordt gehouden, blijft hij donker en scherp. Het kwadraatschrift, dezelfde elegante stijl waarin het Hebreeuws vanaf de tijd van de Tweede Tempel tot op heden zou worden geschreven, is nog goed leesbaar. In de Joodse herinnering is het alsof Osea de brief gisteren heeft geschreven. Een bezorgde vader is een bezorgde vader. Hij kan het niet helpen de jongen te laten weten hoe hij zich voelt, vanaf het begin, boven aan de brief: ‘Welzijn en kracht zend ik je, maar sinds de dag dat je bent vertrokken heb ik een zwaar hart.’ En dan de onvermijdelijke klap, de drie woorden die Sjloman waarschijnlijk zag aankomen, zonder dat Osea ze hoefde op te schrijven, de woorden die alle Joodse jongens op een bepaald moment te horen krijgen, het zinnetje van waaruit de geschiedenis zich ontvouwt: ‘Je moeder ook.’

Een klassieke preventieve aanval. Mijn eigen vader, Arthur Osea, nam er schaamteloos zijn toevlucht toe wanneer hij, zoals in het geval van de Egyptische Osea, in de verdediging was gedrongen, vrees-

de dat het nieuws dat volgde zijn zoon niet al te blij zou maken. ‘Maak je geen zorgen [...] je moeder is een beetje van streek hierdoor maar [...]’ En wat zou zijn oogappel, zijn Sjloman, zorgen kunnen baren? Problemen met soldij en uitrusting? O, maak je niet dik. ‘Die tuniek en de kleding waarover je schreef, die zijn af, goed? Je moet niet boos op mij zijn omdat ik ze niet op tijd naar Memfis heb gebracht [voor je reis naar het zuiden]. Ik zal ze alsnog brengen, zodat je ze op de terugweg krijgt.’ De soldij? Ja, jongen, dat is een probleempje. ‘Toen je uit Migdol vertrok, wilden ze ons je geld niet sturen.’ Erger nog, toen Osea navraag deed naar de soldij die nog verschuldigd was, werd hij afgepoeierd met de standaardsmoezen van wetsdienaren van grote rijken. Het spijt ons zeer, daar ga ik niet over, maar stuurt u uw klacht vooral naar de bevoegde instantie. ‘Als je terug bent in Egypte, veeg je ze de mantel uit, dan krijg je je soldij wel.’ Dus luister, zoon, gaat Osea verder, zonder zich er nog druk over te maken dat hij zijn zoon met iets cruciaals als zijn uitrusting in de kou had laten staan: ‘niet huilen. Wees een man [...] Je moeder, de kinderen, iedereen maakt het goed.’

Het was aardig geweest om meer in detail te achterhalen hoe Sjloman leefde in de grenswereld van Joodse soldaten op Elephantine, maar de brief bleef daar, dus misschien heeft hij Elephantine nooit bereikt, nooit zijn tuniek of zijn soldij ontvangen. Of misschien kwam hij wel aan en heeft hij het briefje achtergelaten. In elk geval bleef het daar tweeënhalfduizend jaar liggen, totdat een Amerikaanse amateuregyptoloog en voormalig journalist van de *New York Herald Tribune*, Charles Edwin Wilbour, in 1893 kleipotten vol papyri kocht van vrouwen die naar *sebagh*-mest groeven op de heuveltjes van het eiland. ‘Al die pap. uit Kom door drie afzonderlijke vrouwen op verschillende momenten aan mij getoond,’ schreef Wilbour in zijn dagboek. Maar zodra hij zag dat de papyri Aramees waren en uit de zeventwintigste dynastie stamden, verloor hij zijn belangstelling. Grootsere, oudere, faraonische oudheden, dát zocht hij.

Twintig jaar eerder was hij halsoverkop uit Manhattan vertrokken toen zijn vriendje Boss Tweed, de koning van de New Yorkse corruptie die Wilbour een paar leuke contracten had toegeschoven voor zijn papierfabriek, de stad uit was gejaagd. In Parijs bezorgde het

oude Egypte Wilbour een nieuw leven en de vooraanstaande geleerde Gaston Maspero onderwees hem over de fantastische geschiedenis van het land. Hij rustte een *dahabia* uit zodat hij met zijn vrouw, Charlotte Beebee, een fervente suffragette, in alle comfort de Nijl op kon zeilen en onderweg kon aanleggen om te helpen bij opgravingen in Karnak, Luxor en Thebe. Geleerde Duitse, Franse en Britse egyptologen vonden zijn yankee-enthousiasme vermakelijk, soms zelfs nuttig. Van tijd tot tijd zocht Wilbour Flinders Petrie op in zijn primitieve tent; hij vond dat de Britse archeoloog demonstratief spartaans kampeerde, als een Arabier.

Getooid met een profetenbaard maakte Wilbour bijna twintig jaar lang de Nijl tot zijn woonkamer. Toen hij tegen het eind van die periode op de heuveltjes van Elephantine tussen de wroetende vrouwen stond, wist hij dat de sebagh die ze voor hun gewassen zochten, bestond uit de verpulverde resten van oude lemen bakstenen, vermengd met genoeg hooi en stoppels om er de groeikracht van stikstof aan te geven. Maar hij was zich er ongetwijfeld niet van bewust dat ergens onder zijn voeten een vergane Joodse stad lag, de eerste die we kunnen reconstrueren tot en met het geroezemoes van haar dagelijks bestaan: ruzies over erfgronden van kamers en huizen, uitgangen en toegangen; huwelijken en scheidingen; testamenten en huwelijkse voorwaarden; voedsel en kleding; eden en zegeningen. Zonder hier ook maar iets van te weten nam Wilbour de papyri, netjes gevouwen en samengebonden, met de adresseringen uit de vierde en vijfde eeuw v.C. op de buitenkant, mee naar zijn verblijf in Parijs, waar hij in 1896 stierf.

Tien jaar later werden er nog meer schatten gevonden door Duitse expedities, die er het een en ander uit plukten, dat meenamen naar Berlijn en Parijs, en iets meer publiceerden. Vanzelfsprekend kwamen niet lang daarna de Britten met hun tropenhelmen over Egypte heersen. Papyri en beschreven potscherven – ostraka – belandden op de gebruikelijke bestemmingen, Oxford en het British Museum, en, als de archeologische proconsuls besloten zeer grootmoedig te zijn, in Caïro. Sommige papyri werden begin twintigste eeuw gepubliceerd, maar pas toen de verzameling papyri in het Brooklyn Museum terecht kwam, ging het doek echt op voor het Joodse Elephantine.

Er zijn fragmenten van brieven en inscripties op potscherven in klassiek Hebreeuws (twee à drie eeuwen ouder dan de papyri uit Elephantine), Judese kreten en klachten die halfvergaan zijn in de windvlagen van de tijd: een boerenknecht wiens kleding is ingepikt door een gewetenloze schuldeiser, een geplaagde kwartiermeester die geconfronteerd wordt met de naderende horde Babyloniërs en dringend olie en graan nodig heeft, een lagere officier in een andere citadel die vergeefs naar de vuursignalen van de naburige forten tuurt.

En de Hebreeuwse Bijbel? Tenzij we er net als de ultraorthodoxe Joden en christenen van uitgaan dat die het rechtstreeks gedicteerde woord van God aan Mozes en de profeten is, is veel van het ongelofelijk poëtische verhaal van de Schrift niet meer dan een 'echo' van de historische waarheid, zoals een andere archeoloog het omschreven heeft. En soms, zoals in het geval van het volledig ongedocumenteerde verhaal van de exodus, dat bijna vijfhonderd jaar nadat het gebeurd zou zijn werd opgeschreven, is het waarschijnlijk zelfs dat niet. Er is een punt in het epos waar de verhaallijn en de werkelijkheid van de Joodse geschiedenis inderdaad samenvallen, maar de Hebreeuwse Bijbel is de afdruk van de Joodse geest, de weergave van hun verbeelde oorsprong en afstamming; het is het epos van het verdrag-verbond van JHWH met Israël – de enige gedaanteloze God in de geschiedenis – en ook de oorsprong van hun spirituele verbeelding.

De geelbruine papyri van Elephantine, met hun nette, zwarte handschrift, laten ons iets heel anders zien, iets zuiver menselijks en werelds, het alledaagse verslag van het leven van geëmigreerde Judeeërs en Israëlieten tot wie we ons gemakkelijk en concreet kunnen verhouden alsof we bij hen in de buurt wonen: bikkelharde kerels, bezorgde moeders, slavinnen die echtgenotes zijn geworden, bemoeiallen en chicaneurs, mensen die over erfgronden kibbelen, die huwelijksvoorwaarden opstellen, schriftgeleerden, tempeldienaren, verbolgen minderjarige meisjes die zijn verleid, grote jongens en kleine luiden. We kennen hun namen, die zelfbewuste Joodse namen die eindigden op het goddelijke 'ja', dat JHWH in hun identiteit verankerde terwijl het tegelijkertijd hun leven moest beschermen: Berechja, Ananja, Delaja, Machseja, Sjemaia, Gedalja, Jedania, Mivtachia, Pelalja, Malkia, Uria, Jezanja, Gemarja, Azarja, Zecharja.

Daar waren ze allemaal, het volk van JHWH, op een kluitje op het knotsvormige eilandje in de Nijl. Geen paradijs van lotuseters mischien, maar alles bij elkaar lang geen slechte plek: schaduwrijk in de verzengende hitte, beroemd om de vijgenbomen die nooit hun blad verloren, de bijzondere doempalmen met hun kuif van uitwaai-erende bladeren, die alleen in het zuidelijke stroomgebied van de Nijl voorkomen, en biezen die de kust omzomen, acacia's, kassiebomen en moerbeien iets verder landinwaarts – een dichte massa groen op het punt waar de vruchtbare overstromingsvlakte aan de westelijke oever van de rivier was gereduceerd tot een smalle strook onder goudkleurige duinen. Op de oostelijke oever, die nog droger was, verzezen de steengroeven van Syene, waarnaast een kamp van Aramese soldaten en steenhouwers was gevestigd. Platen van het lokale grijze graniet, zachtroze of bloedrood gespikkeld, werden met veel moeite op boten en aken geladen en stroomafwaarts gestuurd zodat de meesterbouwers er tempels en mausolea van konden maken, alsof de Egyptische heren nog steeds faraonische heersers waren en niet, sinds de verovering door Cambyses aan het eind van de zesde eeuw v.C., onderworpen waren aan de grillen van de Pers. Eén zo'n plaat was zo gigantisch dat er een hele koninklijke tombe van gemaakt kon worden – althans, dat zegt Herodotus (die zich soms schuldig maakte aan overdrijving). Dezelfde plaat, beweert hij, was zo ontzagwekkend groot dat het drie jaar en de trekkracht van tweeduizend man kostte om hem naar zijn plaats van bestemming stroomafwaarts te brengen, naar Saïs in de westelijke delta.

Elephantine – door de plaatselijke bevolking 'Yebu' genoemd, van het Egyptische *lebw*, dat 'plaats van olifanten' betekent (hoewel niemand – zelfs Herodotus niet – wist waarom, al doen de kale, ronde dof grijze rotsen in de rivier wel aan de koppen van luierende dikhuiden denken) – was beroemd als de laatste plek van het echte Egypte, de grens van de beschaving, voordat die verdampde in Nubisch zand en rots. Op deze plek onderging de lethargische, modderige rivier met haar vracht vruchtbaar slib plotseling een radicale verandering, en joeg de boten woest kolkend over de granietblokken naar de stroomversnelling. Alleen de 'Bootslieden van de ruwe wateren', buren van de Joden en berucht om hun manieren, die even ruw waren als het woedende water, waren in staat die razernij te bedwingen; ze

navigeerden over het ondiepe water met behulp van touwen die aan de wanden van overhangende rotsen waren bevestigd. De geograaf Strabo – elke Griekse reiziger van betekenis kwam in de vijfde eeuw v.C. naar Elephantine – beschrijft dat ze stunts in het water uithaalden om indruk te maken op de toeristen. De schuimende stroom bevatte mysteriën: de kern van het Egyptische leven. Want Herodotus beweerde dat tussen de twee heuvels Crophï en Mophi, die van de oevers oprezen, de bron van de Nijl zo ongelofelijk diep was dat niemand zijn bedding kon peilen, zo had een Egyptische priester hem tenminste verteld. Farao Psamtek I had niet lang daarvoor geprobeerd de diepte te peilen met een gedraaide kabel van duizend vadem lang, en nog steeds niets dan kolkend water aangetroffen. Die zuigkracht onder het oppervlak vormde een soort ventiel dat de stroom verdeelde en de ene helft van het water naar het zuiden stuurde, naar het bloedhete Nubië, en de andere helft naar het noorden om de overstromingsvallei te voeden. Chnoem, de god met de ramskop, werd in Elephantine aanbeden, omdat hij zorgde voor de jaarlijkse overstroming die de plaatselijke boeren voor hongersnood behoedde. De gewijde rammen van Chnoem hebben hun eigen mausoleum op het eiland: hun mummies rusten waar de beeldhouwers zich vermaakten met het scheppen van dikke wollige beesten uit kalksteen. Een Nijlmeter bij de trap die naar de oever leidde, mat de welwillendheid van Chnoem.

Net als mythen en ritens stroomden er ook mensen, geld en wapens via de rivier naar het eilandfort. Samen met Syene was het de wachter van het zuidelijke land geweest, het ventiel van het klassieke Egypte. Het moest worden onderhouden, bewaakt en gecontroleerd – maar dat was toch geen werk voor de Judeeërs? Wat deden ze daar? Hadden ze de waarschuwingen van Jeremia in de wind geslagen? Er waren echter nog maar weinig boeken van de profeten geschreven, en er waren er nog minder verspreid, rond de tijd dat Israëlieten en Judeeërs uit het noorden en zuiden van Palestina wederom naar de Nijlvallei afreisden, waarschijnlijk aan het eind van de zevende eeuw v.C.

De Joodse identiteit zou uiteindelijk ergens tussen de twee culturele polen van de Nijl en de Eufraat worden gevormd, maar de kompas-

naald van aantrekking en afstoting bewoog ongelijkmatig. De Bijbel werd geschreven in Judea en Babylon, niet in Egypte. In de geest en de geschriften van de Hebreeuwse wijzen, schriftgeleerden en profeten – iedereen die tussen de zevende en de vijfde eeuw v.C. bezig was met het verzamelen en redigeren van de herinneringen, mondelinge overlevering, folklore en teksten die uiteindelijk de canonieke Bijbel zouden vormen – bestond er goede migratie (Mesopotamië) en slechte (Egypte). In beide gevallen ging het om een gevangenschap onder de tirannie van waterland: in beide rijken werden uitdijende stadsbevolkingen gevoed door de geïrrigeerde vlakke, die graan en vruchten voortbracht op de aanslibbing. Beide stadstaten werden verrijkt en geordend door hiërogliefen en geschriften, door wetten en epen, piramiden en ziggoerats. Hoewel ze allebei wrede vernietigers waren, allebei in de greep van offercultussen (Mardoek en Ra) en allebei evenzeer beheerst werden door een allesverslindende afgoderij, speelde het land tussen de Tigris en de Eufraat in de proto-Joodse geest nooit zo'n demonische rol als de Nijlvallei. Over één ding waren de Egyptische memoireschrijvers en de Hebreeuwse Bijbelschrijvers het eens: het was moeilijk om als Jood in Egypte te leven.

In Egypte leven betekende onrein of geknecht leven – zo stelden de schrijvers van Genesis en Exodus het voor. In Deuteronomium, het boek dat met name de verplichtingen van de Joodse gedachtenis definieerde, wordt God omschreven als Hij 'die u uit de slavernij in Egypte bevrijdde'. Dit werd waarschijnlijk geschreven rond de zevende en zesde eeuw v.C., precies op het moment dat de Joden weer terugkeerden. Voor de 'deuteronomisten' die ook de mondelinge overlevering in Rechters en Koningen verwerkten, zou zo'n terugkeer een eerloze verkrachting van het verbond zijn.

De ballingschap in Babylon na de plundering van Jeruzalem in de zesde eeuw v.C. daarentegen werd door de God die het zo had beschikt op een mysterieuze, bestraffende manier erkend als een terugkeer naar de oorsprong: de bron van het verlangen naar een verbond. De schrijvers van Genesis, die verhaalden van Abrahams tocht naar een visionaire verbondenheid met JHWH en de oorsprong van het idee van een afzonderlijk volk onder Zijn speciale leiding en bescherming, noemden als Abrahams geboorteplaats Chaldea, Mesopotamië. De wieg van het monotheïsme was dus de Chaldeese stadstaat

Ur. En dit schonk een bijzondere betekenis aan de verwoesting van de geschonden Tempel van Jeruzalem door de Babyloniërs onder leiding van Nebukadnessar in 587 v.C. Het volk waarvan de Israëlieten eerder waren weggetrokken om zich een weg door de geschiedenis te banen, werd nu JHWH's instrument om hen weer te verenigen met dat oorspronkelijke verbond. Babylon had de Tempel vernietigd. Vanuit Babylon – of het Perzische rijk dat erop volgde – zou het echte herstel komen toen de Perzische koning Cyrus, na een halve eeuw ballingschap, bepaalde dat ze terug mochten komen naar Jeruzalem.

Volgens de Bijbelschrijvers was Babylonië-Perzië ingelijfd als het instrument van goddelijke wil. Egypte was altijd de koppige vijand van JHWH's plannen met de geschiedenis. Dit gevoel van eeuwige onverzoeplijkheid is misschien wel wederzijds geweest. 'Israël' verschijnt de allereerste keer op een historisch artefact uit de laatderdertiende eeuw v.C., in de beroemde overwinningssinscriptie van farao Merenptah, de zoon van Ramses II; de laatste wordt traditioneel voorgesteld als de 'onverzettelijke' farao van de exodus. 'Israël is braak gelegd' staat er, 'en zijn zaad is niet meer', waarmee de hiërogliefen er geen twijfel over laten bestaan dat met Israël eerder een volk dan een land wordt bedoeld. De geschiedenis van Egypte zoals die is beschreven door de priester-grammaticus Manetho (geschreven in de derde of tweede eeuw v.C. en ons bekend via het werk van de Romeins-Joodse historicus Flavius Josephus uit de eerste eeuw n.C.) verhaalt over een uittocht van de Israëlieten uit Egypte – maar als een verdrijving van een onreine pariabevolking van slaven en misschien zelfs bandieten, niet de roemrijke exodus van door JHWH beschermde kinderen van God.

In dat opzicht was het bevrijdingsepos van de Tora (de vijf boeken van Mozes waarmee de Bijbel begint) een omkering van die onwaardige situatie – de identiteit van Israël werd er niet alleen als een bevrijding uit Egyptisch knechtschap in vastgelegd, maar ook als een omkering van Egyptes overkoepelende triomfverhaal. Babylon kon Jeruzalem en de Tempel verwoesten, maar zou niet het geloof uitwissen; het goddelijke plan van ballingschap zou dat zelfs versterken. Egypte was een heel ander geval: teruggaan, waarschuwde Jeremia toen hij erheen werd gebracht, was vragen om verdoemenis, zowel

geestelijk als lichamelijk. Keer nooit terug naar de Nijl.

Maar de Joden deden het toch, steeds opnieuw, zo vaak en zo halsstarrig dat het moeilijk is de Joodse geschiedenis in enig opzicht los te zien van Egypte. Egypte was de ultieme Ander; maar Egypte is voor de ene na de andere generatie ook onmiskenbaar Wij geweest. De Joodse naam par excellence, die van Mozes de bevrijder, in wiens epos de natie voor het eerst werd gedefinieerd, was waarschijnlijk een Egyptische naam. Dan hebben we het nog niet over een van de vrouwen van koning Salomo, die de dochter van een farao was. Ga niet naar Egypte voor paarden, waarschuwde Jesaja koning Hizkia van Juda, omdat hij wist dat dat was wat de Israëlieten en Judahieten eeuwenlang hadden gedaan: hengsten kopen voor de grote stoeterijen in Noord-Palestina.

Wat de risico's ook waren, toen de Assyriërs aan het eind van de achtste eeuw v.C. vanuit Mesopotamië verwoestende veroveringstochten ondernamen, werd de Egyptische connectie voor de koningen en volkeren van Israël en Juda cruciaal om te overleven. De laatste koningen van Israël in die periode, met hun hoofdstad in Samaria, sloten een tactisch bondgenootschap met Egypte (hoewel dat uiteindelijk hun ondergang niet belemmerde; waarschijnlijk integendeel). Toen koning Hizkia aan het eind van de achtste eeuw v.C. door het leger van de Assyrische koning Sanherib in Jeruzalem was ingesloten, bouwde hij de ondergrondse watertunnels die het verschil konden maken tussen capitulatie en overleving, maar hij had nog steeds de hulp van Egypte nodig.

Wat er gebeurd is toen het enorme leger van Sanherib Jeruzalem omsingelde in 715 v.C. is een groot mysterie. De Bijbel en Herodotus vertellen ons dat de Assyriërs ten prooi vielen aan een niet nader genoemde plaag (Herodotus beweert heel schilderachtig dat een leger muizen de boogpezen van hun boogschutters doorknaagde). Sanheribs eigen overwinningsinscriptie pocht over alle steden van Juda die door zijn leger werden verwoest en geplunderd, en dat hij Hizkia had opgesloten in zijn koninklijke citadel 'als een vogel in zijn kooi', maar geeft toe dat hij er niet in is geslaagd hem te verslaan. De opmerkelijkste – maar historisch gezien plausibele – bewering is die in Egyptische bronnen dat een leger onder aanvoering van de Nubische farao van de vijfentwintigste dynastie het Assyrische beleg brak en

zowel het koninkrijk Juda als de hoofdstad Jeruzalem beschermd. Egypte was de redder van Juda geworden.

In de twee eeuwen die volgden – het tijdperk waarin de Bijbel werd geschreven – speelde Juda de Mesopotamiërs en de Egyptenaren tegen elkaar uit. Het keerpunt voor de volgende vestiging van Joden in Egypte kwam na het eerste beleg van Jeruzalem door Nebukadnessar in 597 v.C., toen een groot deel van de elite van Juda – priesters, edelen, schrijvers – naar de Eufraat werd gedeporteerd, zodat het gewone volk – boeren, herders, handwerkslieden – zich zelf moest zien te redden. Tien jaar later brachten de Babyloniërs de genadeslag toe door Jeruzalem en de Tempel van Salomo te verwoesten en verschrikkelijke vernielingen aan te richten op het platteland van Juda. Veel van degenen die toen verkozen niet te midden van as en puin te blijven wonen, migreerden naar het zuiden, waar al kolonies Joden waren gevestigd in Tachpanches, Memfis en wat Jeremia Patros noemde, de zuidelijke provincie, met als hoofdstad Elephantine.

Omdat hij beseftte dat de Joden waren teruggekeerd om te ontkomen aan de ontberingen, honger en terreur die Judea teisterden, ging Jeremia naar Egypte om te waarschuwen voor de valse hoop van een wijkplaats; ‘dan zal het zwaard dat jullie vrezen je in Egypte achterhalen, zal de honger waar jullie zo bang voor zijn je tot in Egypte volgen en zullen jullie daar sterven’. De waanzinnig tierende profeet Ezechiël, die schreef vanuit een Babylonisch werkkamp aan het Kebabkanaal, was zo mogelijk nog feller in zijn waarschuwingen. Als spreekbuis van de stem van JHWH richtte hij zich rechtstreeks tot de farao:

Farao, ik keer me tegen je,
 jij, koning van Egypte,
 jij, grote krokodil die daar ligt
 in de waterstromen van de Nijl,
 jij die zegt: ‘De Nijl is van mij,
 ik heb hem voor mijzelf gemaakt.’
 Ik zal haken door je kaak slaan
 en de vissen van de Nijl aan je schubben laten kleven.
 Ik haal je omhoog uit je waterstromen [...]
 Dan zal ik je neersmijten in de woestijn [...]

Ik geef je als voedsel
aan de beesten op het land [...]
en maak van Egypte een land van ruïnes, een dorre woestenij,
van Migdol tot Syene, tot aan de grens met Nubië.
Geen mens of dier zal er nog een voet zetten, en het land zal
veertig jaar onbewoond blijven.

Nog beter dan Jeremia leek Ezechiël, ondanks zijn Babylonische verblijfplaats, te weten waar de Joden zich hadden gevestigd na de verwoesting van Jeruzalem, met name 'het land van Patros' dat, waar schuwde de profeet weer met de stem van JHWH, 'een onbeduidend koninkrijk' zou zijn. Maar de Joden van het zuidelijke land kwijnden niet weg in een land dat gedoemd was veertig jaar een dorre woestenij te zijn; integendeel, ze waren welvarend. Ten tijde van de Perzische verovering in 515 v.C., onder aanvoering van Cyrus' zoon Cambyses, waren de Joodse militairen op Elephantine dan ook in staat tot iets opmerkelijks: ze bouwden een tempel, een huis van JHWH, of, in het Aramees, 'Jahoe' of 'Jaw', de godheid die ze de God van de Hemel noemden. Dat deden ze ondanks het expliciete en strikte verbod (opgetekend in Koningen en Kronieken, en niet één keer maar twee keer vastgelegd, eerst tijdens de heerschappij van Hizkia en nog een keer tijdens de hervormende heerschappij van Josia aan het eind van de zevende eeuw v.C.) op het bouwen van tempels buiten Jeruzalem.

Sterker nog, de tempel van Elephantine voor de Joodse soldaten en hun gezinnen, en de gehele bruisende gemeenschap om hen heen, was geen stiekeme of provinciale aangelegenheid. Hij was gebouwd naar het voorbeeld van de Eerste Tempel zoals uit de Bijbel bekend, ofwel naar het oorspronkelijke heilige der heiligen. De vijf stenen poorten kwamen uit op een ruime binnenplaats met in het midden een schrijn voor ark en Tora. De deur naar het allerheiligste had bronzen scharnieren, er was een dak van cederhout en binnen stonden gouden en zilveren vaten.² Erger nog, als flagrante schending van de Bijbelse verboden werden er regelmatig dierenoffers gebracht, naast offerandes van graan en wierook, want het was tenslotte de woning van JHWH en in zijn behoeften moest worden voorzien (bijna alsof Hij een of andere plaatselijke godheid was).³ Dus er was veel gesprenkel van bloed en opkringelende rook van de 'brandof-

fers', gewoonlijk van schapen en lammeren – en dat was, gezien de aanwezigheid van de cultus van de ramsgod Chnoem in de Egyptische tempel precies aan de andere kant van de 'Straat van de koning', gevaarlijk tactloos. Het moet een belediging zijn geweest voor de gerehabiliteerde autoriteiten in Jeruzalem: de priesters en de schriftgeleerden en de schrijvers van de profetenboeken. Maar de Joden van Elephantine waren hardnekkig trots op hún tempel, die volgens hun beschrijvingen zo belangrijk was dat Cambyses, toen hij de tempels van de Egyptenaren verwoestte, het huis van JHWH spaarde.

Het bestaan van een tempel van JHWH in Opper-Egypte heeft een aantal implicaties voor ons begrip van de Joden op dit embryonale moment in hun collectieve bestaan. Of ze waren pre-Bijbels, alleen op de hoogte van enkele geboden uit de Tora en wat elementen van het stichtingsverhaal, maar nog niet bekend met Deuteronomium, het boek dat twee eeuwen eerder was geschreven, schijnbaar de mondelinge erfenis voor de Israëlieten van de honderdtwintigjarige sterfende Mozes, waarin de veel vagere en vaak tegenstrijdige vermaningen van Leviticus strenger werden gecodificeerd. Of de Joden van Elephantine kenden Mozes' restricties uit Deuteronomium wél, en wisten misschien zelfs alles over de hervormingen van koning Hizkia en zijn achterkleinzoon Josia, die hadden bepaald dat de Tempel van Jeruzalem de enige plek voor offerrituelen en pelgrimage zou zijn, maar waren niet van plan dat monopolie te respecteren. De Jehoediem uit Elephantine waren jahwistisch en hielden zich niet aan de letterlijke voorschriften zoals die door Jeruzalem werden gedicteerd, net zoals tegenwoordig een grote meerderheid van Joden, die vinden dat ze op hun manier belijdend zijn, niet van plan is van ultra-orthodoxen verordeningen te accepteren over wat het betekent Joods te zijn (of erger nog, wie wel of geen Jood is).

Het is zelfs mogelijk dat de priesters, oudsten en tempeldienaren die voor de tempel in Elephantine zorgden en de elite van het eiland vormden, geloofden dat hun heiligdom nóg getrouwer was aan het origineel van Salomo dan de bescheiden herbouw in Jeruzalem (die pas in 515 v.C. werd voltooid). Sommigen van hen waren misschien in de zevende eeuw v.C. naar Egypte gekomen als vijandige reactie op koning Manasses terugkeer naar het polytheïsme en hadden een gebouw neergezet dat was geïnspireerd op de stijl en proporties van de

tabernakel die in de Bijbel wordt beschreven.⁴ Net als in Palestina waren synagogen, plekken om samen te komen in gebed, nog niet bekend. Een tempel zou het enige monumentale brandpunt van de gemeenschap zijn, een materiële manifestatie van haar religie. Waarschijnlijk was er in het midden een vrijstaande cultuszuil, een *masseba*, gelijkend op de zuil die in een ander fortheiligdom stond, dat van Arad aan de noordkant van de Negevwoestijn. Er heeft misschien ook nog een hoornvormige stenen offertafel gestaan – eveneens standaard in alle tempelheiligdommen buiten Jeruzalem.

En toch is het een begrijpelijke vraag die een Joodse moeder een paar jaar geleden in het Brooklyn Museum aan haar zoon stelde, de conservator van een tentoonstelling over de Wilbour-papyri: waren deze Egyptische, pre-Bijbelse, bereisde Joden ‘écht Joods’? Uit hun namen – Zecharja, Gemarja, Jedanja, Haggai, Machseja en Mivtachia – bleek onmiskenbaar dat ze Jehoedien waren, en namen waren betekenisvol in de oude wereld. Ze hadden de maankalender van hun voorvaders, met al die prachtige Hebreeuwse namen (*mar-chesjvan, kislev, tisjri, nisan*), die het jaar voor hen indeelde zoals nog steeds geldt voor de Joden tweeënhalve millennium later. Ze schijnen hun zonen te hebben besneden, maar dat deed iedereen in Egypte, hoewel niet allemaal even jong, laat staan op de achtste dag na de geboorte.⁵ Ze zegenden en vervloekten soms en legden plechtige eden af, ondertekenden wettelijke contracten en begonnen en eindigden hun brieven door de ‘God van Hemel en Aarde’ aan te roepen: ‘Ik zegen u in de naam van JHWH’, ‘Moge JHWH u zegenen’, ‘Moge JHWH u elke dag goed nieuws laten horen’, ‘Moge JHWH dit tot een goede dag voor u maken’. Hoewel bekend is dat ze soms Aramese, Fenicische en zelfs Egyptische goden aanriepen, wellicht wanneer het bij wijze van formaliteit van hen werd verwacht, was het ook in Judea lange tijd geen probleem om zowel devotie aan JHWH te belijden als aan Asjera, de gezellin met wie hij in de overtuiging van velen een paar vormde. De restricties van de meest exclusivistische profeten, zoals de zogenoemde ‘tweede Jesaja’ die mogelijk twee eeuwen na het origineel zo’n twintig hoofdstukken aan het boek toevoegde, en die devotie aan ‘Jahweh alleen’ eiste, kunnen heel goed niet bekend zijn geweest bij de Joden in Elephantine wier immigrantenvoorouders thuis waren in de tradities en de magie van de volkse Is-

raëlitische godsdienst toen ze naar Egypte kwamen.

Hoewel de sabbat niet wordt genoemd in Deuteronomium (noch Grote Verzoendag, overigens), weten we dat de Joden op Elephantine zich eraan hielden (of, zoals de meeste hedendaagse Joden, wisten dat ze geacht werden zich eraan te houden). Er waren talloze Sjabtajs in de kolonie – hoewel een aantal van hen Arameeërs kunnen zijn geweest – en over de rustdag hadden ze misschien dezelfde gemengde gevoelens waar het om zaken of levensbehoeften ging, als de Jeruzalemmers die niet-Joodse Tyrische handelaren toestonden om op de dag van de sabbat binnen en buiten de stadsmuren goederen te verkopen. Waar Tel Aviv en Jeruzalem tegenwoordig opvallend verschillende opvattingen hebben over wat wel en niet is toegestaan op de sabbat, zou Elephantine ongetwijfeld meer als Tel Aviv zijn geweest. Een brief, geschreven op een potscherf, aan ene Isla in de stad, onthult in elk geval hoe ze zich druk konden maken dat alles nog gedaan moest worden vóór de sabbatsrust van het werk: ‘Ik stuur je morgen groente. Kom morgen daar [aan de kade] voordat de boot aankomt vanwege de sabbat [*bsbh* in het Aramees] zodat ze niet bederven. Anders zweer ik op het leven van JHWH dat ik je zal vermoorden! Vertrouw er niet op dat Mesjoellemet of Sjemaja [weer twee Joodse namen die de naam van een god bevatten] ervoor zullen zorgen. Verkoop in ruil hiervoor de gerst voor me.’ En voor het geval dat Isla het nog niet had begrepen, een herhaling van het dreigement ‘bij het leven van JHWH, als je het niet doet, zul je boeten!’.

Nog meer dan het houden van de sabbat was (en is) het het bijeenkomen met Pesach wat Joden tot Joden maakt. Het Pesach op Elephantine moet een beetje merkwaardig zijn geweest omdat JHWH ook daar wordt beschreven als verlosser uit Egypte, en de exodus als het ware moment van separatie, van religieuze en nationale geboorte – de noodzakelijke voorwaarde om de wet te ontvangen die Joden van alle andere volkeren had afgescheiden. Maar kennelijk waren de Joden van Elephantine niet geheel afgescheiden, en ze gingen zeker nergens naartoe, in elk geval niet uit vrije wil. De vroegste hagada, de narratieve ordening van het sederritueel aan het begin van Pesach, dateert uit de negende eeuw n.C., dus we hebben geen idee wat wel of niet werd gereciteerd tijdens Pesachavond door de Egyptische Joden – in Tachpanches en Memfis, en op Elephantine. (De formele ‘orde-

ning' van seder zelf, zoals veel andere dingen waarvan wordt aangenomen dat ze uit onheuglijke tijden dateren, is niet eerder dan in de derde eeuw n.C. opgesteld door de rabbijnen, waarschijnlijk als reactie op de christelijke eucharistie met Pasen, niet als voorloper ervan.)

De oudsten van Jeruzalem in de vijfde eeuw v.C., die heel verontwaardigd waren over 'uithemse' smetten, wilden hun autoriteit laten gelden ten aanzien van de eigenzinnige praktijken van Joden in het buitenland. Ezra, de 'priester en schrijver van de God van de Hemel', werd naar het westen gestuurd door koning Artaxerxes om een einde te maken aan de vrijzinnige praktijken van de Joden die in Palestina waren achtergebleven na de plundering van de Tempel en door de Babylonische ballingen werden verdacht van onzuiver gedrag, van het terugvallen in heidense gewoontes en het trouwen met 'buitlanders'. In 419 v.C. schreef ene Chananja, waarschijnlijk een broer of verwant van de teruggekeerde gouverneur van Judea, Nechemja, een brief aan de leider van de Joodse gemeenschap op Elephantine, Jedanja bar Gamarja, waarin hij de regels voor Pesach vastlegde.⁶ Hij heeft de brief misschien zelfs persoonlijk naar Egypte gebracht. Op een gegeven moment verscheen Chananja op Elephantine, en met hem kwam de ellende.

Op dit soort momenten in de Joodse geschiedenis komt het vaker voor dat de ene Jood een andere Jood vertelt hoe het eigenlijk hoort. Chananja waakt ervoor niet weer de dreigende toon van Ezechiël en Jeremia aan te slaan en een vertrek uit het vervloekte land te eisen – waar zou dat ook goed voor zijn? –, maar de details van zijn aanwijzingen geven wel een idee van de vrijmoedigheid waarmee op Elephantine het feest van de uittocht werd gevierd. Een oudere potscherf waarop de ene correspondent de andere vraagt 'laat mij weten wanneer u Pesach viert', geeft de indruk van een naar believen veranderlijke feestdag. Dus krijgt Jedanja van Chananja precies te horen op welke dag van nisan het feest begint (de vijftiende), hoe lang het duurt, en dat het essentieel is ongedesemd brood te eten, de matse. Omdat de Egyptenaren in deze periode grote broodeters waren, zou dit zeker een ingrijpende verandering van hun dagelijkse routine hebben betekend. Tijdens Pesach moesten ze zich onthouden van 'gefermenteerde drank', en bier was een ander belangrijk onderdeel van hun voedingspatroon. De moderne viering heeft dat alcoholver-

bod weer tenietgedaan door vier bekers wijn bij de seder toe te staan. ‘Werk niet op de vijftiende of de eenentwintigste dag van nisan’, en ‘wees rein’. Er was niets onreins aan seks in de Joodse traditie (tenzij die plaatsvond tijdens de menstruatie), dus deze laatste regel was hetzij een opdracht om een dier te offeren overeenkomstig de zuiveringsrituelen van de Tempel in Jeruzalem, hetzij elk contact met de doden te vermijden, wat in het alom gebalsemde Egypte niet eenvoudig was. Wat moest er gedaan worden met het *chameets*: de korsten, broden en kruimels, of alles wat ermee in contact is geweest, die tegenwoordig zo grondig uit orthodoxe Joodse huizen worden verwijderd als Pesach nadert? Voor de moderne navolgers van de wet moet het schokkend zijn dat Chananja opdroeg om chameets in de Joodse huizen op te bergen, opgeslagen in potten en vaten, die gedurende het hele feest werden afgesloten! Het gebruik zou moderne Joden die de Talmoed naleven en voor wie onzichtbaarheid niet voldoende is, met verbijstering vervullen, hoewel de Misjna (de eerste geschreven versie van de mondelinge Tora) en de Talmoed (de enorme verzameling commentaar met inbegrip van de Misjna) de tijdelijke ‘verkoop’ van gedesemd voedsel aan niet-Joodse burens toestaan.

Of Jedanja bar Gamarja deed wat hem werd opgedragen en of hij de Joden op Elephantine terugvoerde naar een zuiverder viering van Pesach kunnen we niet met zekerheid zeggen, maar Chananja’s missie om eenvormigheid op te leggen laat zien hoe bezorgd men in Jeruzalem was over de eigenzinnige gewoonten van de Egyptische Joden. Hun achterdocht was niet helemaal onterecht. Want op één cruciaal punt, het kernidee van wat het betekende Jood te zijn – de voorwaarden waaronder Joden met niet-Joden konden trouwen –, hadden de militairen en hun aanhang duidelijk geen strenge visie. Ze werden door hun Perzische meesters dan ook aangemoedigd een gezin te stichten. U moet u geen stoffige barakken met vrijgezelle infanteristen voorstellen, die hun tijd uitzitten aan het eind van de wereld, te midden van vuil, drank en verval. Elephantine was, op zijn manier (net als de kosmopolitische garnizoenen aan de Muur van Hadrianus), een familiestad, en de Judese soldaten werden geacht zonen voort te brengen, die als ze groot waren op hun beurt in de brigade, het grensregiment, zouden dienen. Buiten het garnizoen woonden de Joden – tempeldienaren, schrijvers, handelaren en am-